BIULETYN KONSERWATORSKI
WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO

WOJEWÓDZKI URZĄD OCHRONY ZABYTKÓW W BIAŁYMSTOKU

Białystok 2026

Piotr Jamski
Instytut Sztuki PAN

Ludwisarnie w Wigrach i Smolanach w XIX w.

Słowa kluczowe: dzwony, ludwisarnia, ludwisarstwo, rzemiosło artystyczne, suwalszczyzna, Węgrów, Smolany, Wigry, Aleksander Rymaszewski, Antoni Włodkowski
Key words: bells, bell foundry, bell founding, artistic craftsmanship, Suwałki region, Węgrów, Smolany, Wigry, Aleksander Rymaszewski, Antoni Włodkowski

Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na wytwarzanie dzwonów w niewielkiej osadzie fabrycznej Smolany koło Suwałk. Kilkuletnie funkcjonowanie odlewni pokazuje, jak znaczące było rzemiosło ludwisarskie w wymiarze prowincjonalnym, wychodząc poza dominujące europejskie ośrodki przemysłowe. Tekst odpowiada na postulat badań podstawowych, dotyczących problemu historii rzemiosła regionalnego oddalonego od znaczących centrów przemysłowych, które podlegało przemianom będącym konsekwencjami rewolucji przemysłowej w XIX w. Artykuł wskazuje na krótkookresowe odlewanie dzwonów na terenie obecnego województwa podlaskiego w Smolanach oraz Wigrach ukazuje związki z innymi ośrodkami ludwisarskimi, takimi jak Węgrów i Różana, oraz uwrażliwić badaczy, co być może doprowadzi do ujawnienia wyrobów Aleksandra Rymaszewskiego i Antoniego Włodkowskiego.

> W dniu 9 listopada 1877 r.
> we wsi Smolanach diecezji sejneńskiej, przy klasztorze poreformackim, dopełnioną została konsekracja siedmiu dzwonów różnej wielkości przez Jego Ekscellencję Wierzbowskiego, Biskupa diecezji sejneńskiej, w asystencji licznie zebranego duchowieństwa o ludu wiejskiego. Dzwony powyższe zostały odlane przez A. Włodkowskiego fabrykanta z Węgrowa, tamże w Smolanach, jeden duży dla kościoła parafialnego do Suwałk, trzy dla parafii Siemno, jeden dla parafii Puńsk, jeden dla Parafii Wigry i jeden do miejscowego kościoła[1].

Ta krótka notatka prasowa zawiera frapującą informację o odlaniu owych siedmiu dzwonów w miejscu oddalonym o ponad 270 km od siedziby firmy ludwisarskiej Antoniego Włodkowskiego[2].

Niewielki folwark Smolany odnotowany został w połowie XVIII w. jako część dóbr rodziny Kotarskich, którzy kilkadziesiąt lat później odsprzedali go Michałowi de Haberfeld Habermanowi. On to zamierzał przekształcić niewielką miejscowość w ośrodek rzemieślniczy. W ciągu kilkudziesięciu lat z osady zwanej wcześniej Czarnymi Wybrańcami, liczącej 7 domostw i 16 mieszkańców, powstała wieś Smolany zamieszkana przez ponad 300 osób[3]. Tworzyli ją przybysze m.in. z Mazur, w tym katolicy, Żydzi i ewangelicy. Z myślą o nich właściciel ufundował kościół pw. św. Izydora Oracza, klasztor franciszkanów reformatów, wznoszony od 1834 r.[4], szkołę, bożnicę oraz protestancki dom modlitwy. W pierwszej połowie XIX w. na Suwalszczyźnie podejmowano również inne przedsięwzięcia służące ożywieniu gospodarczemu, m.in. w Dowspudzie[5] i Hucie Sztabińskiej[6]. Co interesujące, w tamtejszej hucie około połowy stulecia incydentalnie dokonywano także odlewów dzwonów[7].

Nie znamy dokładnego obrazu miejscowości w chwili opisywanej uroczystości. Można jednak przypuszczać, że Smolany stwarzały dogodne warunki do podjęcia działalności rzemieślniczej, skoro już dwa lata wcześniej, w 1875 r., w sierpniowych numerach „Przeglądu Katolickiego" Antoni Włodkowski ogłosił zapowiedź otwarcia w Smolanach węgrowskiej „Filii Fabryki Dzwonów"[8]. Odbywało się to w okresie kasaty klasztoru i przejęcia zabudowań przez kler diecezjalny[9]. Kościół klasztorny przekształcono w świątynię parafialną, natomiast dla zabudowań klasztornych i folwarcznych poszukiwano nowych funkcji. Jedną z takich prób było właśnie urządzenie ludwisarni.

Jako osobę odpowiedzialną za zbieranie zamówień w diecezji sejneńskiej wskazano Wincentego Stopnickiego, zamieszkałego w Smolanach, zapewne czynnego także w pobliskich Sejnach. Anons prasowy dowodzi, że prace przygotowawcze do odlewania dzwonów zostały już rozpoczęte i że zgromadzono pierwsze zamówienia. Można przypuszczać, że biskup Piotr Paweł Wierzbowski udzielił zgody na tego rodzaju przedsięwzięcie, upatrując w nim sposobu na pozyskiwanie nowych instrumentów i przetapianie starych dzwonów na potrzeby diecezji. Prawdopodobnie produkcja dzwonów w Smolanach była prowadzona przez kilka sezonów, począwszy od 1875 r., wpisując się w szersze działania mające wzmacniać potencjał gospodarczy miejscowości. W tym samym czasie Antoni Włodkowski, wykorzystując połączenia kolejowe, wysyłał swoje wyroby na tereny znacznie oddalone od siedziby firmy, m.in. do guberni kowieńskiej i witebskiej[10].

Na tym obszarze konkurował z jedynym miejscowym ludwisarzem, Mikołajem Franciszkiem Rekoszem, prowadzącym w latach siedemdziesiątych XIX w. w Kownie fabrykę „Minerwa"[11], a także z warszawskimi wytwórniami Adolfa Michała Petersilgego (aktywna od około 1843 do około 1870)[12], Michała Antoniego Zwolińskiego (aktywna 1872–1911)[13], Fulgentego Englischa (do 1908)[14].

Nie bez znaczenia jest zapewne fakt, że już wcześniej w tym rejonie pojawił się inny ludwisarz działający na Mazowszu i Podlasiu – Aleksander Rymaszewski. Już w latach dwudziestych i trzydziestych XIX w. przygotowywał on dzwony

dla obszaru Suwalszczyzny. Ludwisarz ten, będący niezbyt dalekim starszym kuzynem Antoniego Włodkowskiego, w 1826 r. podpisał kontrakt na przygotowanie dzwonów do kościoła pw. św. Aleksandra w Suwałkach. Przy okazji tego zamówienia miał przelać instrument znajdujący się w klasztorze pokamedulskim w Wigrach oraz sprowadzić jeden dzwon z Wierzbołowa, przelać pęknięty dzwon wigierski i przenieść trzeci instrument ze starszej suwalskiej świątyni[15]. Dzwony odebrano od właścicieli w lutym 1827 r., jednak jeszcze dwa i pół roku później proboszcz obejmujący parafię stwierdził brak instrumentów. W tym samym czasie Rymaszewski wykonał instrument dla katedry w Płocku[16]. W latach kolejnych stale współpracował z wujem Wincentym Włodkowskim, odlewając m.in. dzwony dla Białegostoku[17] i Starego Dolistowa (pow. moniecki)[18].

Rymaszewski, który wcześniej pracował i zamieszkiwał w Różanej, Żychlinie, Broku wciąż poszukiwał miejsca odpowiedniego dla rozwinięcia swego przedsiębiorstwa. W roku 1836 nadarzyła się okazja powrotu na Suwalszczyznę. W wyniku rekwizycji czasu powstania listopadowego oraz zaniedbań właścicielskich wiele parafii miało problemy z brakiem dzwonów lub uszkodzeniem istniejących. Inicjatywa zdobycia przez Rymaszewskiego zleceń na terenie diecezji augustowskiej została podjęta przez kurialistów w Suwałkach. Rozesłano do dziekanów diecezji list z informacją o możliwościach zadbania o dzwony parafialne.

> Dzwony kościelne nowe jakiey być wielkości do każdego funta złp. 3 gr. 10. Dzwony stare, spękane w przetopieniu uszczupla się na sto funtów 10 funtów, a za każdy funt za przelanie złotych 1 złp, gr 6, a jeżeli na exspensach Fundatorskich to 2 złp. Jak wypada duża robota lub dużo sztuk dodawszy miejsce, pomieszkanie i cegły na wybudowanie pieca wiele wypadnie to należy do ceny zł 1. Ludwisarz Rymaszewski, zamieszkały mieście Broku w województwie płockim X – twa ostrołęcki poczta __tniae w Ostrołęce"[19].

Po takiej informacji urzędnik kurialny rozesłał list w sprawie możliwego zatrudnienia ludwisarza:

> Pan Rymaszewski, zamieszkały w Broku obwodzie ostrołęckim, znany w Królestwie Polskim Ludwisarz z doskonałego odlewania dzwonów przybywszy do Konsystorzu oświadczył, że chętnie podjąłby się roboty swojego kunsztu dla Kościołów Dyecezyi Augustowskiej ieśliby w niey tego rodzaju okazji się zatrudnienie. Przedaie on gotowe dzwony po zł p 3, gr. 10, za funt jednego warszawskiego, od przelewania ze starego na nowe po zł.p 1, gr. 6 od funtu z potrąceniem dziesiątego funta ubywającego przy przetopieniu. Jeśli fundujący dzwony Panu Rymaszewskiemu da pomieszkanie, stół i potrzebne materiały na zbudowanie pieca, natenczas płaca o 6 groszy od każdego funta będzie zniżona[20].

Pod koniec maja 1836 r. spłynęła część odpowiedzi. Dziekan łoździejski przekazał, że jest potrzebna pomoc ludwisarza w Serejach (1 instrument),

w Mirosławiu (2 dzwony) i Kopciowie (1 dzwon)[21]. Dziekan sapieżyski informował o parafiach w Prenach (pęknięty dzwon wagi 800 funtów), Pokoyniach (pęknięty dzwon wagi 360 funtów), Pilwiszkach (1 dzwon). Jednocześnie tenże dziekan wskazywał, „że Pan Ludwisarz Rymaszewski za drogo cenę położył, gdyż przy teraźniejszych czasach ciężkich trudno o fundusz, dosyć byłby za funt po groszy 20, ieżeli nie będzie chciał ustąpić od swoey naznaczoney Ceny na wiele będzie miał Konkurentów do oddania Dzwonów na przelanie"[22]. Dziekan sejneński z kolei wymienił jedynie na parafię w Kaletniku, która potrzebowała przelać pęknięty dzwon o wadze 99 funtów[23]. Po kilku miesiącach odpowiedział również dziekan olwicki. Skierował on do konsystorza odpowiedź, w której pisze o potrzebie nowego dzwonu dla parafii w Lubowie, „lecz funduszu nań nie ma. Z innych Kościołów żadne Rapporta nie uzyskałem, tylko poświadczenia, że dostateczna liczba Dzwonów iest i nowych Dzwonów sprawić nie potrzeba"[24]. Również we wrześniu zareagował dziekan kalwaryjski oczekujący roboty ludwisarza tylko w parafii w Kalwarii[25].

Widocznie jednak zapytanie skierowane do dziekanów przyniosło skutek dający nadzieję zarobku dla ludwisarza, gdyż 11 października 1836 r. oficjał generalny konsystorza zawiadomił wszystkich dziekanów:

> iż Pan Rymaszewski Ludwisarz obrał sobie miejsce do odlewania dzwonów w Wigrach, i już rozpoczął takową czynność, wzywa Go uprzejmie, aby podał tym Proboszczom, którzy złożyli Rapporta W. X. Dziekanowi, że są potrzebne dzwony przy ich Kościołach, iżby Oni udali się do Wigier, i umawiali się z P. Rymaszewskim, jakiej wielkości są do przelania dzwony, lub nowe potrzebne[26].

Ile dzwonów udało się odlać Aleksandrowi Rymaszewskiemu w Wigrach, nie wiemy, jednak wybór Wigier był optymalny ze względu na chęć ekspansji na tereny diecezji augustowskiej i z nią sąsiadujących.

Kilkadziesiąt lat później podjęta przez Antoniego Włodkowskiego inicjatywa otwarcia smolańskej ekspozytury wytwórni węgrowskiej była również pokłosiem aktywności wuja w tym rejonie ziem polskich. Miała ona, zwłaszcza w początkowym okresie i być może w trybie sezonowym, ułatwić produkcję oraz dystrybucję dzwonów w kierunku północnym i północno-wschodnim. Z 1875 r. pochodzi wiadomość o wykonaniu przez Antoniego Włodkowskiego dzwonów dla świątyń położonych na północ od Suwałk. Były to m.in. parafie: pw. św. Jana Chrzciciela w Wiekszniach (Viekšniai, Litwa, rej. telszeński), dla której odlano 4 dzwony w latach 1871–1885[27], pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła w Bobtach (Babtai, rej. kowieński) instrument z roku 1876[28] i także pojedynczy dzwon seminarium w Kownie (Kaunas, Litwa, rej. kowieński)[29]. W roku następnym wykonał kilka instrumentów dla odbiorców z obecnego terytorium Republiki Litwy. Były to kościoły: pw. Wniebowzięcia NMP w Pokopie (Pakapė, Litwa, rej. szawelski)[30], pw. Wniebowzięcia NMP w Cytowianach (Tytuvėnai, Litwa, rej. kielmeński)[31], nieokreślona świątynia w Mitawie (Jelgava, Łotwa, okr. jegławski), dla której odlano potężny ponad 1000-funtowy instrument[32]. Nie można wykluczyć, że przynajmniej

część tych dzwonów wykonano podczas jednego z odlewów przeprowadzonych również w Smolanach. Kolejne lata przyniosły realizacje: dla diecezji kowieńskiej w roku 1879 (4 dzwony, wagi funtów: 800, 160, 80, 40)[33], dla parafii pw. Wniebowzięcia NMP w Puńsku (pow. sejneński) w roku 1880 odlano 4 dzwony o łącznej wadze 1540 funtów[34]. Kilka lat później trzy z nich określone zostały jako „dość poważne dzwony, odlane w fabryce p. Włodkowskiego, kosztujące 1200 rs"[35]. W roku 1880 wykonał dla nieokreślonej świątyni w diecezji wileńskiej 4 dzwony ważące razem 2940 funtów[36]. Dwa lata później dla kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Wielonie (Veliuona, Litwa, rej. jurborski) przybył 1 dzwon o wadze 840 funtów[37], oraz dla parafii pw. Michała Archanioła w Grażyszkach (Gražiškiai, Litwa, rej. mariampolski) przelano dzwon z roku 1644[38], a świątynia w Siadach (Seda, Litwa, rej. telszeński) została doposażona dwoma dzwonami[39]. Kolejne zamówienia, które Antoni Włodkowski wykonał w roku 1894 dla parafii pw. NMP w Kownie (Kaunas, Litwa, rej. kowieński)[40] oraz wspólnoty parafialnej pw. Wniebowzięcia NMP w Poniemuniu (Kaunas-Panemunė, Litwa, rej. kowieński)[41], a także cztery lata później dla Jezna (Jieznas, Litwa, rej. kowieński)[42], świadczą zarówno o stałej obecności wytwórni z Węgrowa na kierunku północnym, jak i o stopniowym ograniczaniu jej aktywności. Należy jednak przyjąć, że po 1878 r. w Smolanach nie wytwarzano już dzwonów, a wymienione wyżej instrumenty wykonano i wysłano z Węgrowa. Rok 1899 przyniósł kolejną korzystną zmianę w możliwościach transportowych, z których mogła korzystać ludwisarnia Włodkowskiego. Było to uruchomienie linii zaniemeńskiej, budowanej w latach 1896–1899 i stanowiącej odgałęzienie linii warszawsko-petersburskiej, łączącej Grodno z Olitą z przystankiem w Suwałkach[43]. Obecnie można wskazać kilkadziesiąt realizacji wytwórni z Węgrowa dla świątyń tego regionu powstałych między 1899 a 1914 r.

Mistrz Antoni Włodkowski osiadł w Węgrowie najpóźniej pod koniec lat sześćdziesiątych XIX w., skoro już w 1868 r. miał otworzyć w tym mieście wytwórnię dzwonów [44]. Prawdopodobnie jego związek z Węgrowem lub/i wsią Żeleźniki „jedną milę od Węgrowa" był jednak wcześniejszy, może nawet sięgający pierwszych lat dzieciństwa, kiedy mógł przebywać u swej rodziny. Co najmniej od końca 1872 r. odlewnia dzwonów z Żeleźnik została przeniesiona do Węgrowa i pozostawała pod kierownictwem Antoniego Włodkowskiego, który odwoływał się do tradycji ludwisarni w Żeleźnikach sięgającej 1830 r.[45] Kilka miesięcy później zamieścił on kolejny anons, prawdopodobnie będący odpowiedzią na ponawiane ogłoszenia warszawskiego ludwisarza Antoniego Zwolińskiego, w którym wskazał istnienie dwóch filii rodzinnej fabryki dzwonów. Pierwsza z nich miała funkcjonować od 1803 r. w Różanie, druga zaś we wspomnianych Żeleźnikach, określanych jako „Zielezki", pod firmą ludwisarza Rymaszewskiego[46]. Jest także wielce prawdopodobne współdziałanie przy wykonaniu i dystrybucji dzwonów z Dorożyńskim (bez podania imienia), dalszym krewniakiem Antoniego Włodkowskiego, w ramach wspólnej fabryki urządzonej na „większą skalę"[47].

Rozmach nowego przedsięwzięcia widoczny był w elastycznym podejściu do pomocy parafiom w transporcie instrumentów koleją, w wydłużaniu terminów spłaty należności za odlane dzwony oraz w podtrzymywaniu praktyki odlewania dzwonów w miejscu ich przyszłego użytkowania[48]. W kolejnych latach

Włodkowski reklamował transportowe możliwości swojej fabryki, podkreślając, że przesyłki mogły być obsługiwane dwiema liniami kolejowymi: „drogą Warszawsko-Petersburską na stację Łochów, a Warszawsko-Terespolską na stację Siedlce”[49].

Obecnie jesteśmy w stanie wskazać 160 instrumentów zrealizowanych przez Antoniego Włodkowskiego dla ponad 120 miejscowości. Oczywiście trzeba wziąć pod uwagę zarówno dużą liczbę dzwonów niezachowanych i nieodnotowanych na kartach przekazów archiwalnych, jak i niewiadomą liczbę nadal czekających na odkrycie *in situ*. Jeśli nawet posiadane informacje dotyczą, ostrożnie licząc, 20–25% wykonanych w Węgrowie dzwonów, to ich liczba zbliżać się będzie do około 1000 sztuk. To dawałoby produkcję na poziomie ponad 20 instrumentów rocznie. Wydaje się, że choć są to liczby mocno przybliżone, to jednak równocześnie wysoce niedoszacowane. W trakcie ponad 40 lat działalności, kiedy ludwisarz nie zajmował się innym rzemiosłem czy sposobem zarobkowania, więc należy uznać, że przy przygotowaniu rocznie kilkunastu odlewów (każdorazowo po około 5 instrumentów) produkcja tej fabryki dzwonów mogła oscylować wokół 50 instrumentów rocznie, co dawałoby liczbę około 2000 dzwonów przygotowanych podczas całej kariery Antoniego Włodkowskiego. Z tej liczby zapewne jedynie nieco powyżej 1–3% wykonanych zostało w Smolanach na Suwalszczyźnie.

Wybór w latach siedemdziesiątych XIX w. Smolan jako miejsca produkcji dzwonów kościelnych był zapewne spowodowany kilkoma czynnikami. Z całą pewnością nie bez znaczenia było wykorzystanie podczas przygotowywania odlewów dzwonów taniego drewna z obfitych zasobów leśnych Smolan, umiejętności przyuczonych miejscowych rzemieślników – podwykonawców oraz przychylności przedstawicieli hierarchii diecezjalnej. Osobiste rozpoznanie przez Antoniego Włodkowskiego trudnej materialnie sytuacji zabudowań po skasowanych klasztorach, w tym w Smolanach, skłoniło go do złożenia publicznej propozycji znaczących zniżek na swe usługi. Zawiadamiał za pomocą prasy, iż „Dla kościołów poklasztornych, potrzebujących przelania starych dzwonów, ze względu, że kościoły te jako niestanowiące oddzielnych parafii nie posiadają dostatecznych funduszów ceny na przelanie dzwonów o 1/3 zmniejszone być mogą”[50].

Nie wiadomo, ile odlewów przeprowadzono w Smolanach i ile dzwonów rzeczywiście tam powstało. Wiadomo natomiast, że zimą 1878 r. Włodkowski czasowo zamknął wytwórnię w Smolanach, deklarując zarazem zamiar wznowienia produkcji od wiosny roku następnego. Jako swoich pośredników wskazał wówczas ks. kanonika Pawła Makowskiego, mieszkającego w Suwałkach[51], a nieco później także ks. Hiacynta Wasilewskiego, przebywającego w Smolanach[52]. Działania te świadczą o tym, że fabrykant z optymizmem oceniał możliwość kontynuacji prac w kolejnych sezonach. Najprawdopodobniej jednak do wznowienia odlewnictwa w Smolanach już nie doszło. Przyczyny tego stanu rzeczy trudno dziś określić jednoznacznie. Węgrowska firma Antoniego Włodkowskiego stopniowo umacniała swoją pozycję wśród wytwórców dzwonów na ziemiach polskich, a dogodne położenie Węgrowa pozwalało jej coraz sprawniej wykorzystywać rozwijającą się sieć kolejową. W 1885 r. fabryka uzyskała kolejne ułatwienie transportowe wraz z otwarciem linii siedlecko-małkińskiej, co znacząco obniżyło

koszty transportu drogami bitymi i – wraz z kolejowymi liniami warszawsko-petersburską i warszawsko-terespolską – poprawiło dostępność odlewni[53].

Próba uruchomienia odlewni w Smolanach dawała zatem nadzieję na dalszy rozwój przedsiębiorstwa Antoniego Włodkowskiego oraz dotarcie do odbiorców w kolejnych diecezjach przylegających do obszaru suwalsko-sejneńskiego, a być może również dalej, ku diecezjom litewskim i żmudzkim. W czwartej ćwierci XIX w. wyraźnie spadło znaczenie dawnych ośrodków ludwisarskich w Gdańsku[54], Królewcu[55] i Rydze. Były one od stuleci naturalnymi miejscami zamawiania dzwonów kościelnych dla regionów litewskich, żmudzkich, suwalskich i podlaskich. Na początku XIX w. funkcjonowała w Worniach ludwisarnia prowadzona kolejno przez Patrycego Kaniewskiego (aktywna 1791–1815), Jana Hartmanna (1815–1816), Józefa Racewicza (1825–1831)[56]. W Wilnie w pierwszej połowie XIX w. czynna była przez trzy pokolenia odlewnia Jana Samuela Wähnera / Waenera /Wenera (aktywnego 1794–1823), Daniela Waehnera / Wenera (1822–1840), Bolesława Wenera (od około 1853).

Równocześnie po połowie XIX w. można odnotować znaczny wzrost produkcji w ośrodkach rosyjskich, takich jak Moskwa, Wałdaj, Jarosław czy Gatczina[57], których jednak z reguły duchowieństwo i parafie rzymskokatolickie nie preferowały. Funkcjonowało wówczas przekonanie o odmiennej specyfice brzmieniowej dzwonów prawosławnych i katolickich, a producenci chętnie podkreślali własną konfesyjną tożsamość. Z kolei w trzeciej ćwierci XIX w. wzrosła liczba importów niemieckich, zwłaszcza z ośrodka w Bochum, oferującego znacznie tańsze instrumenty staliwne zamiast tradycyjnych dzwonów spiżowych[58].

Powyższe uwarunkowania ukazują pole działania dla firm mniejszych – rodzinnych oraz operujących na znaczne odległości lub stosujących już zarzuconą od stuleci w Europie Zachodniej metodę pracy ludwisarza wędrownego. Co ciekawe, Antoni Włodkowski nie był rodzinnym pionierem ludwisarstwa w okolicach Suwałk. Jego skoligaceni poprzednicy produkowali dzwony dla tego terenu już dużo wcześniej. Wspomnieć należy o instrumentach m.in. autorstwa Andrzeja Włodkowskiego, dziadka naszego Antoniego, z roku 1827 dla kościoła rzymskokatolickiego pw. św. Aleksandra Papieża w Suwałkach. Ten instrument powrócił w roku 1923 do Suwałk po ewakuacji w głąb Rosji w latach 1915–1918[59].

Do odlewania dzwonów na Suwalszczyźnie dochodziło również już kilka dziesięcioleci wcześniej niż odbyła się uroczystość smolańska z roku 1877. Między innymi w 1837 r. na terenie poklasztornym w Wigrach odlano dzwony dla parafii, w tym dla Olity. Dokonał tego spokrewniony z rodziną Włodkowskich Aleksander Rymaszewski[60] pracujący często sezonowo w miejscu docelowym funkcjonowania dzwonów. W maju 1826 r. podpisał on kontrakt z Janem Kizlingiem, kierującym pracami budowlanymi, dotyczący sprowadzenia dzwonów do kościoła pw. św. Aleksandra w Suwałkach. W ramach tego zamówienia miał także przelać instrument znajdujący się w klasztorze pokamedulskim w Wigrach. Była to inwestycja szczególnie prestiżowa. Wezwanie suwalskiego kościoła odnosiło się nie tylko do świętego papieża, lecz także pośrednio do panującego wówczas cara Rosji i króla Polski Aleksandra I. Zarazem świątynię tę projektowano jako potencjalny kościół katedralny. Z tego względu dążono do skompletowania trzech odpowiednio dobranych skalą dzwonów. Za całość przedsięwzięcia odpowiadać miał

Rymaszewski, do którego zadań należało sprowadzenie jednego dzwonu z Wierzbołowa, przelanie pękniętego dzwonu wigierskiego oraz przeniesienie trzeciego instrumentu ze starszej świątyni suwalskiej[61]. Dzwony odebrano od właścicieli w lutym 1827 r., jednak jeszcze po dwóch i pół roku proboszcz obejmujący parafię stwierdzał brak instrumentów w dzwonnicy. Ten sam ludwisarz wykonał w 1831 r., być może także w Wigrach, dzwony dla Barzd (Barzdai, Litwa, rej. szakiski)[62], parafii pw. Odnalezienia Krzyża Świętego w Kalwarii (rej. kalwaryjski, Litwa) odlany w Wigrach w roku 1837[63], a wraz z nim instrument dla Olity (Alytus, Litwa, rej. olicki)[64]. Z kolei w podwęgrowskich Żeleźnikach doszło do wykonania dzwonów: w roku 1840 dla świątyni ewangelicko-augsburskiej w Suwałkach (pow. suwalski, odlany w Żeleźnikach, 1840)[65], w roku 1841 dla augustowskiego kościoła pw. Najświętszego Serca Jezusa[66], w roku 1844 dla parafii pw. św. Stanisława Biskupa w Wysokiej Rudzie (Višakio Rūda, Litwa, rej. mariampolski)[67]. Dzwon dla kościoła pw. Świętej Trójcy w Raczkach (pow. suwalski) odlany został w roku 1834 w Broku[68].

Antoni Włodkowski nie miał naturalnych spadkobierców mogących przejąć prowadzenie fabryki, nie doczekał się również wychowanka-kontynuatora. Dlatego to właśnie na jego osobie kończy się prawdopodobnie czteropokoleniowa działalność Włodkowskich jako ludwisarzy.

Co ciekawe, na Suwalszczyznę, jeszcze za jego życia, zaczęli z dzwonami docierać węgrowscy konkurenci z rodziny Dorożyńskich. Byli to… również dalecy krewni Antoniego Włodkowskiego wchodzący w parantele familijne jeszcze w czasach wspólnego życia w okolicach Różany na Białorusi.

I tak w roku 1890 Konstanty Dorożynski[69] odlał dzwony dla kościoła pw. św. Antoniego Padewskiego w Żoginiach (Žaiginys, Litwa, rej. rosieński,)[70]. Kolejnym ludwisarzem był Józef Dorożyński[71] autor instrumentów m.in. dla kościoła pw. Narodzenia NMP w Szydłowie (Šiluva, Litwa, rej. rosieński). Warto zaznaczyć, że było to przelanie w 1896 r. uszkodzonego instrumentu Jana Delamarsa z roku 1671[72]. Do wybuchu I wojny światowej w kolejnych latach przygotował dzwony dla m.in. kościołów: pw. św. Antoniego Padewskiego w Warpucinach (Varputėnai, Litwa, rej. szawelski, 1899)[73], pw. św. Jacka w Skopiszkach (Skapiškis, Litwa, rej. kupiski, 1901)[74], pw. Wniebowzięcia NMP w Rosieniach (Raseiniai, Litwa, rej. rosieński, 1903)[75], pw. Trójcy Świętej w Taurogach (Tauragė, Litwa, rej. tauroski, 1904)[76], pw. św. Mateusza Ewangelisty w Krokach (Krakės, Litwa, rej. kiejdański, 1908)[77], pw. św. św. Piotra i Pawła Apostołów w Bartnikach (Bartninkai, Litwa, rej. wyłkowyski, 1909)[78].

Jak wynika z powyższych ustaleń, związki ludwisarstwa różańsko-żeleźnicko-węgrowskiego z Suwalszczyzną miały charakter wieloaspektowy i wielotorowy. Co więcej, dzięki czterem pokoleniom ludwisarzy węgrowskich noszących nazwisko Kruszewski[79] trwają one niemal do dziś. Protoplasta Józef Kruszewski był, początkowo jako kowal, współpracownikiem zarówno Józefa Dorożyńskiego, jak i znał Antoniego Włodkowskiego. Korzystał zatem z doświadczeń nestorów ludwisarstwa węgrowskiego, z czasem stając się jednym z nich. Z bardzo licznych instrumentów powstałych u Kruszewskich w Węgrowie dla północnych powiatów województwa podlaskiego i sąsiadujących z nimi rejonów litewskich

wymieńmy jedynie te, które wykonano dla kościołów wyliczonych w rozpoczynającej artykuł notatce prasowej z roku 1877. I tak Józef Kruszewski przygotował w roku 1924 dla kościoła pw. św. Aleksandra Papieża w Suwałkach instrument „Wacław", a jego syn Antoni w roku 1963 odlał dwa dzwony „Witold" i „Józef"[80]. W tytułowych Smolanach ludwisarnia Kruszewskich swą obecność zaznaczyła dwukrotnie. W 1969 r. dla kościoła pw. św. Izydora odlała trzy dzwony[81], a dwie dekady później przelano je i umieszczono w portyku kaplicy grobowej Habermanów[82]. Również dwa razy w tych samach latach ludwisarze z Węgrowa przybyli do pobliskich Wigier, przygotowując dla kościoła pw. Niepokalanego Poczęcia NMP dwa instrumenty[83].

Suwalszczyzna oraz Podlasie, jako części ziem Rzeczypospolitej, były obszarem wzajemnego przenikania się kultury moskiewsko-rosyjskiej z kulturą mającą swe centra intelektualne na Półwyspie Apenińskim, w krajach Rzeszy Niemieckiej, na ziemiach późniejszego Cesarstwa Austro-Węgierskiego i we Francji. Tutejsza kultura dzwonu wykształcała się pomiędzy terytoriami o dominującej roli wyznania prawosławnego a rzymskokatolickiego, z silnym komponentem unickim oraz protestanckim wielu nurtów, pomiędzy obszarami wpływów prawa hanzeatyckiego, chełmińskiego i magdeburskiego a prawa ruskiego (z ich sposobami funkcjonowania cechów rzemieślniczych) oraz systemem gospodarki latyfundialnej oraz uwarunkowaniom narzuconym pod koniec wieku XVIII przez trzech zaborców. Kolejną przyczyną niewprowadzania niemal do końca XIX w. nowych osiągnięć technicznych w zakresie ludwisarstwa i produkcji osprzętu niezbędnego dla użytkowania dzwonów było opóźnianie industrializacji ziem polskich przez czynniki społeczne, polityczne i gospodarcze. Negatywnie oddziaływało stałe od XVII w. osłabianie samorządu miejskiego i instytucji cechowych, które niemal straciły swoje znaczenie po połowie XVIII w. Oczywiście wskazywane ziemie były od zawsze na skrzyżowaniu dróg handlowych, co powodowało, że chociażby dzwony bijące pod Gdańskiem mogą pochodzić z Przemyśla, Królewca czy Rygi i odwrotnie – wyroby gdańskie spotykamy na Wołyniu, a nawet w Transylwanii. Czynniki powyższe miały wpływ na wykształcenie się na tym obszarze niezwykle zróżnicowanego dziedzictwa kampanologicznego, które nadal wymaga badań podstawowych[84]. Powstania, rekwizycje prowadzone podczas dwóch wojen światowych, bieżeństwo, antykościelne nastawienie komunizmu, prowadzona w czasach PRL wymiana starszych instrumentów bez odpowiedniego nadzoru władz konserwatorskich i diecezjalnych to czynniki silnie oddziałujące na stan ilościowy i jakościowy historycznych zespołów dzwonowych. Wydawać by się mogło, że po wymienionych trudnych procesach i wydarzeniach na terytorium województwa podlaskiego miało szansę przetrwać niewiele instrumentów. A jednak podczas badań wycinkowych okazało się, że liczba zabytkowych i historycznych dzwonów jest stale imponująca i szacunkowo może sięgać kilkuset. Jestem przekonany, że wyniki systematycznych działań inwentaryzacyjnych jeszcze niejednokrotnie zaskoczą badaczy i miłośników kultury dzwonu[85]. Zapewne umożliwią także dalsze rozpoznawanie związków różańsko-węgrowskiego ośrodka ludwisarskiego z dziedzictwem kulturowym województwa podlaskiego, a być może poszerzą również *œuvre* ludwisarni wigierskiej i smolańskiej.

BIBLIOGRFIA

Źródła

Archiwum Diecezji Łomżyńskiej
Akta Konstystorza Generalnego Dyecezyi Augustowskiey tyczące się dzwonów potrzebnych kościołom Dyecezyi Augustowskiey, sygn. 328a, k. nlb, bd.

Archiwum Rodziny Kruszewskich, Węgrów
nr: 324, 331, 333.

Archiwum Państwowe w Białymstoku
„Ruch Białostocki" 1912, jednodniówka, sygn. 207

Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim
Akta Dziekanatu Piotrkowskiego, sygn. 48/356/0/-/7.

Instytut Sztuki PAN, Warszawa
Archiwum Corpus Campanarum Poloniae, Ratownictwo Dzwonów, Baza Danych, karta: RD-06759, s. 149.

Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa
DEiRZR, karta: PDL2833, W. Kochanowski 1963; PDL 171, karta, W. Kochanowski 1964; PDL 8235, W. Kochanowski, 1963.

Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Warszawa
Materiały Michała Brensztejna, Dzwony odzyskane od Rosji w r. 1923.

Prasa

„Przegląd Katolicki"
1873, R. 11, nr 2, 42, 43.
1875, R. 13, nr 33–35.
1876, R. 14, nr 21, nr 22, nr 24.
1877, R. 15, nr 14–16.
1878, R. 16, nr 1, 23, 39.
1879, R. 17, nr 4.
1880, R. 18, nr 37.
1882, R. 20, nr 27, 39, 49, 50, 51.
1885, R. 23, nr 52.
1888, R. 26, nr 47.

Opracowania

Bartyś J., *Działalność gospodarcza i społeczna generała Ludwika Paca w dobrach Dowspuda na Suwalszczyźnie w latach 1815–1830*", „Rocznik Białostocki" 1970, nr 9.

Bąkowski J., *Kronika kościoła parafialnego w m. Białymstoku położonego w diecezji wileńskiej, guberni grodzieńskiej, powiecie i dekanacie białostockim. 1849*, oprac. J. Maroszek, „Białostocczyzna" 1993, nr 30.

Bochumer Verein A.G, 100 Jahre Stahlformguß, Bochum 1952.

Brensztejn M., *Zarys dziejów ludwisarstwa na ziemiach b. Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wilno 1924.

Bütow H., *Die Königsberger Glocken und Königsberger Glockengießer*, „Die Neumark. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Neumark" 1937, H. 12.

Dūda R., *Varpai lietuvoje*, Kaunas 2021.

Jamski P., *Mistrzowie. Ludwisarze z Różany, Żeleźnik, Węgrowa w XIX–XX wieku*, Węgrów–Warszawa 2022.

Jamski P., *Perspektywy badań kampanologicznych w zakresie dzwonów Kościołów obrządku wschodniego na terenach Rzeczypospolitej*, [w:] *Wielkie powroty. Tom rozpraw międzynarodowej konferencji naukowej „Wielkie powroty. O dziełach sztuki, zbiorach bibliotecznych, archiwalnych i świętościach polskiego prawosławia utraconych i wywiezionych w czasie I i II Wojen Światowych", 15–17 października 2021 roku, Monaster Św. Onufrego Wielkiego w Jabłecznej*, red. P. Dawidziuk, D. Sawicki, M. Michalczuk, J.A. Wieczorek, Jabłeczna–Radzyń Podlaski 2021, s. 547–565.

Jamski P., *Projekt naukowy Corpus Campanorum Poloniae*, [w:] *Muzea kościelne wobec nowych wyzwań,* red. N.W. Błażejczyk, P. Majewski, Warszawa 2019, („Biblioteka Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów", t. 12).

Jamski P., Łuczak T., *Zabytkowe dzwony – stan zachowania, praktyki konserwatorskie, restauratorskie i perspektywy ochrony*, [w:] *Dziedzictwo rzemiosła artystycznego. Tradycyjne techniki oraz nowoczesna konserwacja i restauracja*, t. 1. red. P. Niemcewicz, M. Chylińska, Toruń 2020.

Getka-Kenig M., *Antoni Zwoliński, ludwisarz warszawski z przełomu XIX i XX wieku*, „Almanach Warszawy" 2019, t. 13.

Krahel T., *Materiały do dziejów budowy katedry w Białymstoku*, „Rocznik Teologii Katolickiej" 2005, t. 4.

Jemielity W., *Diecezja augustowska, czyli sejneńska 1818–1872*, Lublin 1972.

Jemielity W., *Zakonnicy w duszpasterstwie, diecezja augustowska, czyli sejneńska*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny" 1998, nr 41, z. 1–2.

Klimka L., *Ką byloja varpo dūžiai iš Kalvarijos bokštų* (*Kultūra – istorijos kontekste*), „Suvalkietis" (Marijampolės apskrities laikraštis), 16.07.2019.

Lietuvos sakralinės dailės katalogas, t. 1: *Vilkaviškio vyskupija*, cz. 1, *Mariampoles dekanatas*, red. G.M. Martinaitienė, Vilnius 1996.

Lietuvos sakralinė dailė katalogas, t. 1: *Vilkaviškio vyskupija*, cz. 4: *Aleksoto dekanatas*, red. G.M. Martinaitienė, Vilnius 2000.

Stankevičienė R., *Barzdų bažnyčios varpas (I)*, [w:] *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*, t. 1: *Vilkaviškio vyskupija*, cz. VI: *Šakių dekanatas*, vol. 1, red. R. Stankevičienė, G. Surdokaitė, Vilnius 2006.

Matusiewicz A., *Świątynie w Suwałkach w XIX wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski" 2012, t. 12.

Naruszewicz E., Naruszewicz K., *Ziemianie – prekursorzy przemysłu na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XIX w.*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku" 2010, nr 7.

Pietrusiński L., *Krasnybór, czyli Sztabin i Karol hr. Brzostowski*, Warszawa 1863.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10, red. F. Sulmierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1890.

Straczyński K., *Architektura murowanych dworców kolejowych w województwie podlaskim*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego" 2013, nr 19.

Šverebas P., *Telšių vyskupijos bažnyčių varpai*, Vilnius 2014.

Ułanowicz M., *Karol Brzostowski i jego Instytucja Rolno-Fabryczna Sztabińska*, „Miscellanea Historico-Iuridica" 2021, t. 20, z. 1.
Wróblewska E., *Ludwisarnie Benningów, Wittwercków i Anthonych. Studium z dziejów gdańskiego cechu odlewniczego*, Warszawa 1999.
Zawistowska-Zacharewicz H., *Działalność społeczno-gospodarcza i oświatowa Karola Brzostowskiego ze Sztabina koło Augustowa*, [w:] *Studia i materiały do dziejów pojezierza augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967.
Žalėnas G., *Rekonstruojant Varnių varpų liejyklos istoriją*, „Kalvotoji Žemaitija" 2014, nr 113; nr 116.
Žalėnas G., *Varnių varpų liejykla*, „Menotyra" 2011, nr 1.
Глушецкий А., *Колокольно дело в России во второй половине XVIII – начале XX века. Энциклопедия литейщиков*, Москва 2010.

Przypisy

1 „Przegląd Katolicki" 1877, R. 15, nr 44, s. 704.
2 P. Jamski, *Mistrzowie. Ludwisarze z Różany, Żeleźnik, Węgrowa w XIX–XX wieku*, Węgrów–Warszawa 2022, s. 44–64.
3 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 10, red. F. Sulmierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1890, s. 894.
4 W. Jemielity, *Diecezja augustowska, czyli sejneńska 1818–1872*, Lublin 1972, s. 111–115.
5 J. Bartyś, *Działalność gospodarcza i społeczna generała Ludwika Paca w dobrach Dowspuda na Suwalszczyźnie w latach 1815–1830"*, „Rocznik Białostocki" 1970, nr 9, s. 35–83; E. Naruszewicz, K. Naruszewicz, *Ziemianie – prekursorzy przemysłu na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XIX w.*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku" 2010, nr 7, s. 151–172.
6 L. Pietrusiński, *Krasnybór, czyli Sztabin i Karol hr. Brzostowski*, Warszawa 1863; H. Zawistowska-Zacharewicz, *Działalność społeczno-gospodarcza i oświatowa Karola Brzostowskiego ze Sztabina koło Augustowa*, [w:] *Studia i materiały do dziejów pojezierza augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967; M. Ułanowicz, *Karol Brzostowski i jego Instytucja Rolno-Fabryczna Sztabińska*, „Miscellanea Historico-Iuridica" 2021, t. 20, z. 1, s. 156–175.
7 R. Dūda, *Varpai lietuvoje*, Kaunas 2021, s. 238.
8 „Przegląd Katolicki" 1875, R. 13, nr 33, s. 528; 1875, R. 13, nr 34, s. 544; 1875, R. 13, nr 35, s. 560.
9 W. Jemielity, *Zakonnicy w duszpasterstwie, diecezja augustowska czyli sejneńska*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny" 1998, nr 41, z. 1–2, s. 162–163.
10 „Przegląd Katolicki" 1877, R. 15, nr 16, s. 256.
11 R. Dūda, *Varpai lietuvoje*…, s. 252.
12 Instytut Sztuki PAN (dalej: IS PAN), Archiwum CCP.
13 M. Getka-Kenig, *Antoni Zwoliński, ludwisarz warszawski z przełomu XIX i XX wieku*, „Almanach Warszawy" 2019, t. 13, s. 81–100.
14 IS PAN, Archiwum CCP.
15 A. Matusiewicz, *Świątynie w Suwałkach w XIX wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski" 2012, s. 35.
16 *Fragment akt Dziekana Piotrkowskiego w sprawie odprawiania mszy za rodzinę carską oraz wykaz nieuszkodzonych dzwonów w Arsenale Warszawskim. 1832*, Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Akta Dziekanatu Piotrkowskiego, sygn. 48/356/0/-/7, k. 5.
17 Wydana w Białymstoku jednodniówka „Ruch Białostocki" 1912, s. 4, Archiwum Państwowe w Białymstoku, sygn. 207; J. Bąkowski, *Kronika kościoła parafialnego w m. Białymstoku położonego w diecezji wileńskiej, guberni grodzieńskiej, powiecie i dekanacie białostockim. 1849*, oprac. J. Maroszek, „Białostocczyzna" 1993, nr 30, s. 92; T. Krahel, *Materiały do dziejów budowy katedry w Białymstoku*, „Rocznik Teologii Katolickiej" 2005, t. 4, s. 232.
18 IS PAN, Archiwum CCP; M. Brensztejn, *Zarys dziejów ludwisarstwa na ziemiach b. Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wilno 1924, s. 131; NID, DEiRZR, karta: PDL2833, W. Kochanowski 1963, inskrypcja: „JĘK TWÓJ W SERCE GRZESZNE WNOSZĄC ROZRZEWNIENIE / WEZWIE DO POKUTY,

ZAPOWIE ZBAWIENIE / ZMARŁY POWIERZY CI NADZIEJE I LOSY, Z TWEMI ULECĄ DO NIEBA WIERNUCH GŁOSY / TŁUMACZU STRAT NASZYCH I WSZYSTKICH ŻAŁOŚCI / STAŃ SIĘ ZWIASTUNEM POWSZECHNEJ RADOŚCI // IMIĘ MOJE WAWRZYNIEC, A CI CO MNIE PRZELALI ALEKSANDER RYMASZEWSKI, WINCENT WŁODKOWSKI".

19 Archiwum Diecezji Łomżyńskiej, Akta Konstystorza Generalnego Dyecezyi Augustowskiey tyczące się dzwonów potrzebnych kościołom Dyecezyi Augustowskiey, sygn. 328a, k. nlb, bd.

20 Tamże.

21 Tamże, *List Księdza Kotkowskiego, dziekana sapieżyskiego do Prześwietnego Konsystorza Jeneralnego Diecezji Augustowskiej*, Preny, 11.06.1836.

22 Tamże, *List Dziekana Łoździejskiego do Prześwietnego Konsystorza Jeneralnego Diecezji Augustowskiej*, Liszków, 19.06.1836.

23 Tamże, *List Księdza Wojtkiewicza, dziekana sejneńskiego do Prześwietnego Konsystorza Jeneralnego Diecezji Augustowskiej*, Kaletnik, 30.05.1836.

24 Tamże, *List Księdza W. Schroettera, dziekana olwickiego do Prześwietnego Konsystorza Jeneralnego Diecezji Augustowskiej*, Wierzbołow, 17.09.1836

25 Tamże, *List Księdza Butrymowicza, dziekana Kalwaryjskiego do Prześwietnego Konsystorza Jeneralnego Diecezji Augustowskiej*, Kalwaria, 5.09.1836.

26 Tamże, *List Konsystorza Prześwietnej Diecezji Augustowskiej do WJX Dziekana N.N.*, Władysławów, 11.10.1836.

27 Informacja: Gintautas Žalėnas, Kowno.

28 R. Dūda, *Varpai lietuvoje…*, s. 256.

29 Tamże, s. 265.

30 P. Šverebas, *Telšių vyskupijos bažnyčių varpai*, Vilnius 2014, s. 136; R. Dūda, *Varpai lietuvoje…*, s. 269.

31 R. Dūda, *Varpai lietuvoje…*, s. 268.

32 „Przegląd Katolicki" 1878, R. 16, nr 39, s. 624.

33 Tamże 1879, R. 17, nr 4, s. 68.

34 Tamże 1880, R. 18, nr 37, s. 608.

35 Tamże 1888, R. 26, nr 47, s. 747.

36 Tamże 1880, R. 18, nr 37, s. 608.

37 Tamże 1882, R. 20, nr 49, s. 792.

38 R. Dūda, *Varpai lietuvoje…*, s. 288.

39 P. Šverebas, *Telšių vyskupijos…*, s. 231.

40 R. Dūda, *Varpai lietuvoje…*, s. 298.

41 *Lietuvos sakralinė dailė*, t. 1: *Vilkaviskio vyskupija*, cz. 4: *Aleksoto dekanatas*, red. G.M. Martinaitienė, Vilnius 2000, s. 77.

42 IS PAN, Archiwum CCP.

43 K. Straczyński, *Architektura murowanych dworców kolejowych w województwie podlaskim*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego" 2013, nr 19, s. 133–159.

44 „Przegląd Katolicki" 1882, R. 20, nr 27, okładka; 1882, R. 20, nr 39, s. 624; 1882, R. 20, nr 50, s. 639; 1882, R. 20, nr 51, s. 676.

45 „Przegląd Katolicki" 1873, R. 11, nr 2, s. 32.

46 Mistrzowie Rymaszewski.

47 „Przegląd Katolicki" 1873, R. 11, nr 43, s. 688.

48 Tamże nr 42, s. 671.

49 Tamże 1876, R. 14, nr 21, s. 336; 1876, R. 14, nr 22, s. 352; 1876, R. 14, nr 24, s. 384.

50 Tamże 1877, R. 15, nr 16, s. 256.

51 Tamże 1878, R. 16, nr 1, s. 16.

52 Tamże nr 23, s. 368.

53 Tamże 1885, R. 23, nr 52, s. 831.

54 E. Wróblewska, *Ludwisarnie Benningów, Wittwercków i Anthonych. Studium z dziejów gdańskiego cechu odlewniczego*, Warszawa 1999.

55 H. Bütow, *Die Königsberger Glocken und Königsberger Glockengießer*, „Die Neumark. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Neumark" 1937, H. 12, s. 21–66.

[56] G. Žalėnas, *Varnių varpų liejykla*, „Menotyra" 2011, nr 1, s. 67–81; tenże, *Rekonstruojant Varnių varpų liejyklos istoriją*, „Kalvotoji Žemaitija" 2014, nr 113; nr 116.

[57] А. Глушецкий, *Колокольно дело в России во второй половине XVIII – начале XX века. Энциклопедия литейщиков*, Москва 2010.

[58] *Bochumer Verein A.G, 100 Jahre Stahlformguß*, Bochum 1952.

[59] Archiwum NID, Materiały Michała Brensztejna, k. 198, *Dzwony odzyskane od Rosji w r. 1923*, inskrypcja: „LAŁ A. WŁODKOWSKI W SMOLANACH".

[60] P. Jamski, *Mistrzowie. Ludwisarze…*, s. 65–71.

[61] A. Matusiewicz, *Świątynie w Suwałkach…*, s. 35.

[62] R. Stankevičienė, *Barzdų bažnyčios varpas (I)*, [w:] *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*, t. 1: *Vilkaviškio vyskupija*, cz. VI: *Šakių dekanatas*, Vilnius 2006, s. 52, 53, il. nr 15.

[63] G.M. Martinaitienė, *Kalvarijos bažnyčia. Varpas*, [w:] *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*, Vilkaviškio, 1996, s. 113, wiadomość od G. Žalėnasa; „DZIS IESLI GŁOS IEGO USŁYSZYCIE NIEZATWARDZAYCIE SERC WASZYCH P.94 […] TYTUŁ S FRANCISZKA […] STARANIEM I KOSZTEM X. FRANCISZKA BUTRYMOWICZA DZIEK: I PROB: KALWARIY r. 1837. ODLAŁ ALEXANDER RYMASZEWSKI W WIGRACH"; L. Klimka, *Ką byloja varpo dūžiai iš Kalvarijos bokštų* (*Kultūra – istorijos kontekste*), „Suvalkietis" (Marijampolės apskrities laikraštis), 16.07.2019, s. 4–5.

[64] *Ratownictwo Dzwonów, Baza Danych*, karta: RD-06759, s. 149. „IEŚLI GŁOS IEGO USŁYSZYCIE NIE ZATWARDZAJCIE SERC WASZYCH P.94 […] POD TYTULEM ŚW. KAZIMIERZA […] STARANIEM X. ADRYANA CICHANOWICZA P. OLITY, KOSZTEM CAŁEJ PARAFI […] ODLAŁ ALEXANDER RYMASZEWSKI W WIGRACH. r. 1837".

[65] A. Matusiewicz, *Świątynie w Suwałkach…*, s. 23–58.

[66] M. Brensztejn, *Zarys dziejów…*, s. 130, 190; NID, DEiRZR, karta: PDL 171, karta, W. Kochanowski 1964.

[67] R. Dūda, *Varpai lietuvoje…*, s. 586. „FECIT ALEXANDER RYMASZEWSKI IN ZIELEZNICI A. D. 1844".

[68] NID, DEiRZR, karta: PDL 8235, W. Kochanowski, 1963, inskrypcja: „TEN DZWON OFIARA DOBROWOLNA I PARAFIALNA, R 1834. / ODLAŁ ALEKSANDER RYMASZEWSKI W BROKU / POD TYTUŁEM ŚW. LUDWIKA".

[69] P. Jamski, *Mistrzowie. Ludwisarze…*, s. 78–82.

[70] R. Dūda, *Varpai lietuvoje…*, „1890. r. /FABRYKA / BRACI / DOROZYNSKİH / W WEGROWIE",

[71] P. Jamski, *Mistrzowie. Ludwisarze…*, s. 83–92.

[72] M. Brensztejn, *Zarys dziejów…*, s. 56, 132; NID, Archiwum, Materiały Michała Brensztejna, *Dzwony odzyskane od Rosji w r. 1923*, k. 212; R. Dūda, *Varpai lietuvoje…*, s. 313.

[73] R. Dūda, *Varpai lietuvoje…*, s. 319.

[74] Informacja: Renatas Dūda.

[75] R. Dūda, *Varpai lietuvoje…*, s. 60.

[76] P. Šverebas, *Telšių vyskupijos…*, s. 355–358.

[77] Informacja: Renatas Dūda. „LAUDO DEUM VERUM. POPULUM VOCO. CONGREGO CLERUM. DEFUNCTOS PLORO. FUGO FULMINA. FESTA DECOZO […] SANCTA FRANCISCA / ORA PRO NOBIS […] EXISTO SUMPTIBUS / CUJUSDAM CHRISTI FIDELIS / CURA PAROCHI SAC: J. VIDMANTAS"[…] / AN 1908 / VENGROVIAE ME FECIT J. DOROZYNSKI".

[78] P. Šverebas, *Telšių vyskupijos…*, s. 109; R. Dūda, *Varpai lietuvoje…*, s. 395.

[79] P. Jamski, *Mistrzowie. Ludwisarze…*, s. 113–132; 143–200.

[80] IS PAN, Archiwum CCP. Dzwony: „Witold", „Józef"; Węgrów, Arch. Krusz. nr 331, waga: D-1350 kg, Fis-900 kg.

[81] Węgrów, Arch. Krusz. nr 333.

[82] Węgrów, Arch. Krusz. nr 324, waga: 385 kg, 252 kg, 98 kg.

[83] Węgrów, Arch. Krusz. nr 333, Węgrów, Arch. Krusz. nr 324, waga: 300 kg.

[84] P. Jamski, T. Łuczak, *Zabytkowe dzwony – stan zachowania, praktyki konserwatorskie, restauratorskie i perspektywy ochrony*, [w:] *Dziedzictwo rzemiosła artystycznego. Tradycyjne techniki oraz nowoczesna konserwacja i restauracja*, t. 1. red. P. Niemcewicz, M. Chylińska, Toruń 2020, s. 116–134.

[85] P. Jamski, *Projekt naukowy Corpus Campanorum Poloniae*, [w:] *Muzea kościelne wobec nowych wyzwań*, red. N.W. Błażejczyk, P. Majewski, Warszawa 2019, („Biblioteka Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów", t. 12), s. 515–528.

[87] Tenże, *Perspektywy badań kampanologicznych w zakresie dzwonów Kościołów obrządku wschodniego na terenach Rzeczypospolitej*, [w:] *Wielkie powroty. Tom rozpraw międzynarodowej konferencji naukowej „Wielkie powroty. O dziełach sztuki, zbiorach bibliotecznych, archiwalnych i świętościach polskiego prawosławia utraconych i wywiezionych w czasie I i II Wojen Światowych", 15–17 października 2021 roku, Monaster Św. Onufrego Wielkiego w Jabłecznej*, red. P. Dawidziuk, D. Sawicki, M. Michalczuk, J.A. Wieczorek, Jabłeczna–Radzyń Podlaski 2021, s. 547–565.

Bell Foundries in Wigry and Smolany in the 19th Century

The article discusses a little-known episode in the history of bell founding in the Suwałki region: the operation of seasonal bell foundries in Wigry and Smolany. In 1836, Aleksander Rymaszewski, who came from Różana (present-day Belarus), began casting bells in Wigry, supplying parishes of the Augustów Diocese. Several decades later, Antoni Włodkowski, owner of a bell foundry in Węgrów, established a branch workshop in Smolany, where, among other works, seven bells for nearby churches were cast in 1877. Both ventures illustrate the importance of itinerant and regional bell founding, the connections between family-run workshops, and the expansion of Węgrów-based foundries into the Suwałki region and what is now south-eastern Lithuania, against the backdrop of the political, economic, technological, and transport transformations of the nineteenth century.